

TEK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Selçuk DUMAN*

Özet

Türk-İran İlişkilerinde her iki devlet için yeni bir yönetim ve yeniden yapılanma dönemlerini oluşturan 1923-1950 dönemini iki ayrı başlık altında incelemek doğru olacaktır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kurucu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk Dönemi; Türkiye merkezli, anti emperyalist, eşitliğe dayalı, din ve mezhep olgusundan uzak, tarihi derinliği olan pragmatik bir yaklaşımı içerirken, Türkiye'nin II. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Dönemi; büyük devletler ile yakın işbirliğini önceleyen, devletler arası denge politikası güden, bölge ve dünya ile ilişkileri büyük devletlerin tavırlarına göre şekillendiren bir politika eksenindedir. İran Devleti'nde ise 1925-1941 dönemini içeren Rıza Şah Pehlevi Dönemi İran'da modernleşmenin, sekülerleşmenin, uluslaşmanın ve üniterleşmenin yaşandığı ve merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Nispeten bağımsız bir yönetim görülmektedir. 1941-1950 dönemi ise Muhammet Rıza Şah Dönemi olup, İran'da ordunun kontrolü dışında tüm devlet kurumlarının kontrolü ve yönetiminin İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından yönlendirildiği bir dönemdir. Bizde çalışmamızı bu dönemler ekseninde Türk kaynaklarını esas alarak yaptık.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, İlişkiler, Atatürk, Pehlevi

* Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Email:selcuk.duman58@gmail.com

TURKEY- IRAN RELATIONS in ONE-PARTY PERIOD

Abstract

While analyzing the Turkey-Iran relations, it will be better that to analyze the term 1923-1950 reflects the new administration and reconstruction era for both states, under two separate titles because the period of Mustafa Kemal Atatürk Founding President of Turkish Republic, was Turkey centric, anti-imperialist, equality-based, free from religion and sectfacts and contained a historically depth pragmatic approach. On the other hand the period of İsmet İnönü 2nd President of Turkey prioritized the alliance with great powers, pursued the international equilibrium policy and embodied the foreign policy of the country in compliance with attitudes of great powers. 1925-1941 Shah Reza Pahlavi Period in Iran, was an era that modernization, secularization, nation building, unitarization occurred; central authority had been tried to empowerment and there was a comparatively independent administration. The period of 1941- 1950 was Mohammad Reza Shah Pahlavi period. In this term the controls of all state institution sexcept for the army in Iran, were leaded by United Kingdom and United States. In this study the period of 1923-1950 was basically analyzed in the process of mentioned these terms in the direction of Turkish literature.

KeyWords: Turkey – Iran Relations, Atatürk, Pahlavi

Giriş

Türkler ve İranlılar tarihten bugüne aynı coğrafya üzerinde birlikte yaşamışlar ve halen İran içerisinde de birlikte yaşamaya devam etmektedirler.(Hakyemez, 2014:10) Türkiye-İran İlişkileri Safeviler döneminden itibaren aktif bir hal almış, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar iki ülke arasında uzun ve yıpratıcı savaşlar yaşanmıştır. 1794 yılında yine bir Türk Hanedanı olan Kaçarların İran'da yönetimi ele geçirmesi de bu durumu düzeltmemiştir. İran'ın

1907 antlaşması ile kuzeyi Rus, güneyi İngiliz etki alanına girmiş, Rusya'da yaşanan 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra ise İran'ın tamamı İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir.(Yalçın, 2007:295) Yüzyıllar boyunca yanyana ve iç içe yaşamış Türk ve İran toplumları, hanedan menfaatleri ve mezhep farklılıkları dolayısı ile yaratılan suni bir düşmanlık havası içinde yaşamış ancak 1920 lerin başından itibaren Türkiye'de Türk Milleti'ne dayalı bir idarenin ortaya çıkması üzerine iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir anlayış ve yakınlaşma meydana getirmiştir. Türkiye'deki yönetim değişikliği dolayısı ile İran yönetimi Ankara'da oluşan Büyük Millet Meclisi'ni tanımış, Mümtazüddeve Ankara'ya büyükelçi olarak gönderilmiştir.(Akşin, 1991:192) Yusuf Kemal Bey 21 Haziran 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada; "İran ile ilişkilerde somut bir adım atmaya üzere olduklarını" ifade etmiş, aynı dönemde Rıza Han'ın gayri resmi temsilcileri Ankara'ya gelmiştir. İran ile ilk resmi temas ise Haziran 1922 tarihinde İran Eğitim Bakanı başkanlığındaki bir heyetin Ankara'yı ziyareti ile gerçekleşmiştir. Türkiye'de 7 Şubat 1923 tarihinde Tahran'a ilk Türk büyükelçisi olarak Muhuttin Paşa'yı atamıştır.(Akdevelioğlu, 2001:204) İran Milli Eğitim Bakanı Türkiye'yi ziyaret etmesi sırasında vakit gazetesine yaptığı açıklamada; iki devlet arasında gardaşlık bağlarının güçleneceğinden bahsetmiştir.(Kaya, 2004:39) Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz 1922 tarihinde İran Büyükelçisi olarak atanan Mümtazüddeve'nin Ankara'ya gelmesi dolayısı ile yaptığı açıklamada özetle; İran Devleti ve İran Milleti'nin doğu için son derece önemli bir konuma sahip olduğunu, şimdiye kadar İran ve Türkiye Halkının hakiki ve candan teması olmadığını, bunun nedeninin başlarındaki yöneticilerin olduğunu, İran Milleti'nin kahraman bir millet olduğunu, söyleyerek şöyle devam etmiştir. İranlıların bilmesi gerekir ki, Türkiye'yi yönetenler hakiki temasa hazırdır. İki toplumun yakınlaşmasından bütün doğu milletleri yarar görecektir.(Atatürk, 1997:44-45) Ancak süreç içerisinde İran'da bir takım endişelerinde olduğu muhakkaktır.

Rıza Han'ın Tahran Ateşemiliteri Hüseyin Tuğaç Bey'e söylemiş olduğu: "Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister.... Evet, Azerbaycan Halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdi Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat ve Terakkinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye Azerbaycan'ı er geç alsın."(Yalçın, 2007:300) ifadesi ile ittihat ve terakki döneminde ki, söylemlerden rahatsız olduklarını ve bunların tekrar nüksedeceği endişeleri olduğu görülmektedir.

Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri

1920 lerin başlarında yaşanan yönetim değişikliği ile Türkiye yeni modernize olmuş yapısı ile Cumhuriyetini ilan ederken(Gürakar, 2012:340) İran'da 1925 yılında Kaçar Hanedanı yönetimi kaybetmiş ve yerine Pehlevi sülalesi geçmiştir.(Karataş, 2003:22) 1923 yılında bir darbe ile başbakan olan Ahmet Rıza Han Ekim 1925 tarihinde Şah Ahmet'in dışarıda bulunduğu bir sırada Şah'ı tahtan indirerek Kaçar Hanedanı'nın İran'daki yönetimine son vermiş ve İran Meclisi Aralık 1925 tarihinde Ahmet Rıza Han'ı İran Şah'ı ilan etmiştir.(Arafat, 2012:2016) Rıza Han daha başbakanlığı döneminde Türkiye'ye Ocak 1924 tarihinde yeni büyükelçi olarak Seyyid Tabatabai'yi atamıştır.(Çetinsaya, 2016:1) Bu dönemde İran'da milliyetçi, merkezîyetçi ve modernleşmeci ulus devlete yönelik politikalar üretilmeye çalışılmıştır.(Garthwarte, 2007:22) Ancak İran'da monarşiye dayalı yönetim devam etmiştir. Bu neden ile İran'da Rıza Şah'ı Modern İran'ın babası olarak görmek mümkün olmaz.(Garthwarte, 2007:204) Bu dönemde İran ile olan ilişkilerin olumlu bir yöne evrilmesi ve giderek güçlenmesinin en önemli sebebi; yukarıda da Atatürk'ün ifadesi ile verdiğimiz Türkiye'nin bu konudaki kararlılığı ve geçmişte yaşanan mezhepsel hastalıklar ve emperyal bir

algı ile konuya yaklaşılmamasıdır. Ancak bu iki ülkenin birbirleri ile ilgili güvenlik kaygılarının olmadığı anlamına gelmez.(Bağcı-Sinkaya, 2005:1) Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türk-İran ilişkilerinde önemli bir başlık sınır güvenliği sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu daha çok her iki tarafında sınır bölgesinde yaşayan aşiretler üzerinde sıkı ve yeterli bir kontrol kuramamasından kaynaklanmıştır.(Armaoğlu, 1989:332) Bir diğer neden iki ülkede ortaya çıkan yeni yapılanma sürecinde etnik aydın söylemi, dış güçlerin rolü ve uluslararası söylemler ile bölgede yaşayan etnik gurupların etkisinin artmasıdır.(Kajbaf, 2005:81) Yine Türkiye’de halifeliğin kaldırılması döneminde İran’da ilk etapta Türkiye yönetimine karşı bir tepki oluşmuştur.(Gönlübol-Sar, 1997:89) Atatürk’ün komşuları ile dostluğa büyük önem veren politikası(Genelkurmay Başkanlığı, 1976:127) nedeniyle bu konu sürece yayılarak çözülmüştür. Çünkü Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin merkezinde yer alacağı yeni bir bölgesel yapılanmaya inanıyordu.(Çeçen, 2005:19) Bu nedenle daha sonra gerçekleştirilecek olan “Sadabat Pakı” ile Güney Avrasya hattını esas alarak önemli oranda Türklerin yaşadığı; İran, Afganistan ve Irak ile bir bölgesel güç yaratılmaya çalışılmıştır.(Çeçen, 2005:26) Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923 tarihinde BMM’de yaptığı konuşmanın bir bölümünde Afganistan ve İran gibi büyük milletler ile ilişkilerin dostane bir duruma getirileceğinin üzerinde durmuştur.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.28:13) Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa ile Beyazıt Milletvekili Şefik Bey’in 21 Ekim 1923 tarihli BMM’de yaptığı önerilerinde İran’dan Türkiye’ye ithal edilecek hububatın gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemişlerdir. Bu şekilde Türkiye- İran ticari ilişkilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi,D.2, C.3:492) Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 tarihinde BMM’de yaptığı konuşmada İran ile olan ilişkilerin dostça devam ettiğini belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.2,C.7:6) 1925 yılında ise Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliğine Muhittin Paşa’nın yerine

Menduh Şevket Esenal atanmıştır. 1926 yılında Rıza Şah Pehlevi'nin taç giyme töreninde Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün mesajını götüren Türk tayyarecileri etkileyici bir gösteri yapmışlardır.(Akdevelioğlu, 2001:358) 1925-1926 yıllarında İran ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 33.298000 Riyal dir.(Furon, 1943:2013-215)

TBMM'i 22 Nisan 1926 tarihli Tahran'da imzalanan ve 11 maddeden oluşan, "emniyet ve muhadenet anlaşmasının tasdikini 2 Mayıs 1926 tarihinde yapmıştır. Bu anlaşmaya göre:

- 1- Türkiye ile İran arasında sulh ve emniyet ebedi ve samimi olacaktır.
- 2- Bir tarafa yönelecek aleyhteki ittifaklar söz konusu olduğu zaman, diğer ülke tarafsız kalacaktır.
- 3- Bir taraf diğerine karşı hiçbir tecavüzde bulunmayacak ve birbirlerinin aleyhindeki askeri, siyasi ve ekonomik ittifaklarda yer almayacaklar.
- 4- Taraflardan gümrük, posta, telgraf, ikamet ve iade gibi konularda görüşmek üzere altı ay içinde Tahran'da bir toplantı yapılacaktır.
- 5- Taraflar bu toplantının içeriğinde belirtilen konular dışında serbest hareket edebilecekler.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.2, C.25:1-2) denilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa da 1 Kasım 1926 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada İran ile ilgili dostluk ve yakın işbirliğinin devam ettiğini ve bunun daha da sağlamlaştırıldığını dile getirmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.2, C,27:4)

Yapılan bu antlaşma ile iki ülke sınır güvenliğini sağlamak ve sınırdaki aşiretlerin çıkardığı huzursuzluğu gidermek istenmiştir.(Gönlübol-Sar, 1997:90) Ancak bu antlaşma ile sınırdaki asayişsizliği çözememiş ve 1927 sonrası çıkarılan Kürt isyanları ciddi boyutlara ulaşmıştır.(Saray, 1999:114) II. Ağrı isyanının çıkması ile

Doğu Beyazıt'ta bazı Türk askerleri Kürt isyancılar tarafından esir alınarak İran'a götürülmüştür. Bunun üzerine Türkiye, Türk askerlerinin iadesini ve İran'a geçen Kürt isyancıların engellenmesini istemiştir. 11 Ağustos 1927 tarihinde Türkiye Tahran Büyükelçisi Menduh Şevket Bey'i geri çağırmıştır. İran bu gelişmeler üzerine Türkiye'ye 6 Ekim 1927 tarihinde vermiş olduğu cevabı yazısında; Türk askerlerinin iade edileceğini ve Kürt isyancılara karşı gerekli önlemlerin alınacağı sözünü vermiştir.

İran Hükümeti Türkiye İran ilişkilerini düzeltmek için İran Eski Başbakanı Ali Han Faraki'yi 1927 yılında Türkiye'ye göndermiştir.(Yalçın, 2007:303) İran ile yapılan bu işbirliğine rağmen 23 Ekim 1928 tarihinde İran sınırında bulunan 7. Hudut Tabur Komutanlığı'nın gönderdiği yazıda, İran'daki Milan Aşireti mensuplarının sınırda kaçakçılık yaparken yakalandığı ve çatışma çıktığı bilgisi verilmiştir.(BCA, 030 10 127 912 14) İran sınırı ile alakalı 20 Kasım 1928 tarihli raporda da Saray'ın Furcuvik Köyü'ne 15 kişilik İranlı eşkıyanın baskın yaptığı ancak kaçmak zorunda kaldığı bildirilmiştir.(BCA, 030 10 127 912 25)

15 Haziran 1928 tarihli protokol TBMM'de tasdik edilmiş,(TBMM Zabıt Ceridesi, D.3,C.5:13-14) ve 29 Kasım 1928 tarihinde ise Türkiye-İran arasında 1926 tarihli antlaşmaya ek bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre;

- 1- Taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğeri tarafsız kalacak ve önlemeye çalışacaktır.
- 2- Türkiye ve İran ekonomik ilişkilerini geliştirecektir.(Soysal, 2000:283)

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 29 Kasım 1928 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada İran ile yapılan yeni anlaşma ile kardeş devletlere sahip iki ülkenin siyasi ilişkilerinin iktisadi sahada da

devam etmesinin amaçlandığını belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.3, C.5:73)

İran bu dönemde kendi içinde köklü bir sekülerleşme ve merkezileşme programını ordunun yardımı ile başlatmıştır.(Cronin, 2007:94) 9 Nisan 1929 tarihinde İran ve Türkiye sınır güvenliğini sağlamak adına bir sözleşme daha yapılmış ve bu sözleşmeye göre daimi sınır komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır.(Yalçın, 2007:304) Ancak 2 Haziran 1929 tarihinde İranlı bir eşkıya çetesinin Iğdır Hudut Taburunun Boralan Karakolu'na ateş açtıkları ve kaçmak zorunda kaldıkları kaçarken de Sakiler Çıkrik Köyü'nden 300 kadar hayvanı yanlarında götürdükleri rapor edilmiştir.(BCA, 030 10 128 915 43) 26 Ağustos 1929 tarihinde Ferzande, Halit, İhsan Nuri, Kör Hüseyin Paşa Oğullarından; Mehmet ve Nadir'in mahiyetlerinde 160 atlının Hangediği ve Sarıçimenen Zilan deresine girdikleri, Simko'nun İran'ın arazi teklifini kabul etmediği, kendi köyü olan Avaride oturduğu, İran Hudut Komisyonu ve Halikanlı Aşiretinden Halit ve Tozlu Ağalar ile görüştüğü bildirilmiştir.(BCA, 030 10 112 753 14)

Başbakan İsmet İnönü 9 Kasım 1929 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmasında, İran-Türkiye ilişkilerine de değinmiş ve İran ile Türkiye ilişkilerinin normal ve dostane olarak devam ettiğini belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.3, C.43:15) 1930 yılında İran Büyükelçiliği'ne Hüsrev Gerede atanmış ve Hüsrev Gerede; Rıza Şah Pehlevi'nin kendisini kabul ederken Atatürk'ten övgüyle söz ettiğini, Türkiye'nin kalkınma programını takip ettiklerini belirttiğini, dile getirmiştir.(Gerede, 1952,68) Atatürk ise bu görevlendirme sonrası yaptığı açıklamada; "Müşterek sınırlarımızda cereyan eden olayların Rıza Han Hazretlerini de tedirgin ettiği kanaatindeyim. Hatırlarım ki bu gibi durumların bertaraf edilmesi için Pehlevi Hazretleri müşterek faaliyet önermiştir. Bunlar onun samimi dostluk sözleri idi."(Saray, 1999:117) demıştır. Haziran 1930 tarihinde Türkiye İran sınırı ile ilgili gerekli düzeltmelerin yapılması ve güvenliğin sağlanması konusunda

daha önce üzerinde anlaşılan mektup teatisi çerçevesinde öneriler dile getirilmiştir. Özellikle 1926, 1928 1929 metinlerine rağmen etkili bir tedbirin alınmadığı üzerinde durulmuş ve Ağrı Dağı eşkıyasının İran'a geçebildiği oradan erzak ve mühimmat yardımı alabildiği ifade edilmiş ve verilen örnekte Tebriz'de Taşnaksiyonlarla birleşen Kürt Cemiyetlerinin bu konuda aktif çalıştığı belirtilmiştir.

Ayrıca Türk-İran sınırındaki sorunların çözümü için köy değişimi ve mübadele üzerinde durulmuştur.(BCA, 030 18 01 02 12 45 18) 6 Temmuz 1930 tarihli Türkiye gazeteleri ise Türk-İran sınırında yaşanan asayişsizliğin nedenleri üzerinde durmuş ve İran Hükümeti'nin eşkıyaya yardım ettiği kanaatini ortaya koymuştur.(BCA, 030 10 83 549 3) Aynı tarihlerde İran sınırında Van civarında eşkıyalık faaliyetleri de devam etmiştir.(BCA, 030 10 89 592 3) 9-10 Haziran 1930 tarihinde Türk savaş uçakları İran sınırındaki isyancıları çember içinde alarak sıkıştırmışlar ve birçok isyancı İran'a kaçmış ve Türkiye'ye yönelik saldırılarına devam etmiştir. Bu olay üzerine Türkiye İran'a bir nota vererek koordineli çalışmayı önermiştir. İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte bu tür hareketleri teşvik ve müdafaa etmediklerini, kınadıklarını belirtmiştir. Ayrıca İran Hükümeti'nin yayın organı olan "İran Gazetta" yolu ile bir açıklama yapılarak; İran'da asilerin teçhiz ve teslim edildiğine dair çıkan haberlerin doğru olmadığını, sınırın kapatıldığını, sınır memurlarının birlikte çalışması gerektiğini, İran Hükümeti'nin Türkiye'nin dostluğuna önem verdiğini ve birkaç Kürt aşireti eşkıyanın bunu bozmasına izin vermeyeceklerini belirtmişlerdir. Ankara'daki İran Büyükelçiliği de yapmış olduğu açıklamada; "Ağrı Dağı isyanına karışan Kürt aşiret reislerinin gözaltında olduğu, İranlı Kürt ahalinin Ağrı Dağı sınırından uzaklaştırıldığı, İranlı Kürtlerin Türk sınırına tecavüzü ve Türkiye Kürtlerinin İran'a sığınmaları ve yardım almalarına mani olacak tedbirler alındığı belirtilmiş ayrıca Rıza Şah Pehlevi'nin emri ile İran'a sığınan isyancı Kürtler ve onlara yardım

edenlere karşı operasyon başlatılmıştır.”(Saray, 1999:115-116) denilmiştir. İran’ın bu olumlu tavrı nedeniyle Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1931 yılında Tahran’ı ziyaret etmiş ve burada önemli görüşmeler gerçekleştirilmiştir.(Yalçın, 2007:304) İran Hükümeti Ağrı asilerine yönelik Ağustos 1931 tarihinde alınan bilgiye göre harekete geçmiştir.(BCA, 030 10 112 755 9)

Ancak İran’dan gelen aşiretlerin asayişsizliği devam etmiştir. 1 Ekim 1931 tarihinde alınan bilgiye göre, İranlı aşiretlerin Şakilerle barıştığı, Mako ve Yekmil civarındaki köyleri onardığı, eşkıyaların iskân edildiği, bundan sonra İranlıların tahriki ile çeteler teşkil edildiği, köylere tecavüze başladıkları ve talan ettikleri bildirilmiştir. (BCA, 030 10 112 761 3) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 3 Aralık 1931 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmada, İran Afganistan Arnavutluk ve Hicaz Hükümetleri ile yapılan görüşme neticesinde Kudüs’te toplanması planlanan İslam Kongresi’ne Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni rahatsız edecek bir konu olan hilafet meselesi ile alakalı bir tartışmanın açılmayacağı belirtilmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.5:3) Bu dönemde İran’dan Türkiye’ye sığınan Halikanlı Aşireti’nden 405 ailenin 154 ailesi Edirne’ye, 100 ailesi Tekirdağ’a, 26 ailesi Kırklareli’ne, 125 ailesi Aydın’a gönderilmiş ve o illerde iki hane bir köye olmak üzere yerleştirilmeleri sağlanmıştır.(BCA, 030 10 116 808 17) 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran’da;“Türk İran Sınır Hattının Tayini” ve “Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik Antlaşması” yapılmıştır.(BCA, 030 10 230 547 9) Türkiye-İran arasında imzalanan Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması 11 Haziran 1932 tarihinde,(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.9:126) Türkiye ile İran arasında Sınır Hattının Taini konusunda imzalanan Antlaşma, 16 Haziran 1932 tarihinde TBMM’de onaylanmıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.9:152) 18 Haziran 1932 tarihinde TBMM’de Türkiye İran arasında sınır tayini dolayısı ile imzalanan anlaşmanın onayı sürecinde söz alan Kocaeli Milletvekili Sırrı Bey, uzun bir konuşma yaparak Türkiye-İran

ilişkilerini değerlendirmiştir. Konuşmasında öne çıkan noktalar, Türkiye ile İran arasında sınır sorunu halledildiğine göre iktisadi ve kültürel bağların kuvvetlendirilmesi gerektiğini belirterek bu konuda işbirliğinin ne durumda olduğunu Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a sormuştur. Aras, Türkiye ile İran arasında dostluk antlaşması bulunduğunu, iki tarafın birbirleri ile anlaşmazlıkların çözümünde görüşmeyi ilke olarak benimsediklerini, iktisadi konuların geliştirilmesi için bir komisyon kurulması kararlaştırıldığını, kültür alanında bir kardeşlik havası oluşturulduğunu ifade etmiştir. Sırrı Bey de, Türkiye İran arasındaki bağların çok yönlü ve kuvvetli olduğuna vurgu yaparak konuşmasını tamamlamıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.9:164-165)

Fakat 11 Temmuz 1932 tarihinde alınan bilgiye göre Türk-İran sınırında Kaymakam ve birlikleri eşkıyaların saldırısına uğramıştır.(BCA, 030 10 105 684 27) Türk Hükümeti ile İran Hükümeti aralarındaki sorunların çözmek amacıyla yeni bir anlaşma yapmaya karar vermişler ve imzalanması planlanan “Uzlaşma ve Hakem Antlaşması” için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a yetki verilmiştir.(BCA, 030 18 01 02 6 56 6)

Türkiye-İran arasında suçluların iadesi ile ilgili yapılan anlaşmanın onay kararı 2 Kasım 1932 tarihinde bakanlar kurulunda kabul edilmiş(BCA, 030 18 01 02 31 68 12) ve 5 Kasım 1932 tarihinde Türkiye İran Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre;

- 1- Türkiye ve İran arasında barış ve sürekli dostluk olacaktır.
- 2- Taraflar karşılıklılık ilkesi gereğince konsolosluk açacak ve buna göre faaliyet gösterecektir.
- 3- Taraflar konsolosluk, ticaret, gümrük ve gemilerin gidiş gelişlerine ilişkin karşılıklılık ilkesi çerçevesinde devletler hukuku kurallarına göre düzenleme yapacaktır.(Soysal, 2000:430)

Türkiye ile İran arasında 5 Kasım 1932 tarihinde imzalanan bir diğer antlaşma ise “Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması” dır. Buna göre;

- 1- Taraflardan birine saldırı olursa diğeri tarafsız kalacaktır.
- 2- Taraflardan birine uygulanacak siyasal, ekonomik ve parasal ittifaklarda diğeri yer almayacaktır.
- 3- Taraflardan birisinin topraklarına yönelik her türlü asker girişim ve destek engellenecektir.
- 4- Taraflardan birinin saldırıya uğraması durumunda diğeri durumu düzeltmek için çaba harcayacaktır.
- 5- İki ülke birbirlerinin sınırları içerisinde birbirleri aleyhine oluşacak her türlü faaliyeti engelleyecektir.
- 6- Türkiye ve İran ekonomik işbirliğini geliştirecektir.
- 7- Taraflar bu antlaşmaların hükümleri dışında üçüncü ülkelerle her türlü ilişkide serbest olacaklardır.(Soysal, 2000:432-433)

Bu anlaşmayı takiben 16 Kasım 1932 tarihinde 15 Haziran 1928 tarihli protokol gereğince oluşturulan iktisadi komisyon Ankara’da toplanmıştır.(BCA, 030 18 01 02 31 70 3) 1932 yılında İran’dan Türkiye’ye daha önce sığınan 340 kişi(BCA, 030 18 01 02 27 26 11) ve Halikanlı Aşiretin den 177 kişi Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir.(BCA, 030 18 01 02 28 37 8);(BCA, 030 18 01 02 31 67 18)

Türkiye-İran arasında 1932 tarihinde imzalanan Dostluk Antlaşması 23 Aralık 1933 tarihinde TBMM’de onaylanmıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.19:105) 1934 yılında ise İran Devlet Başkanı Rıza Şah Pehlevi Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti İran Şah’ı Rıza Pehlevi’nin Ankara’yı ziyaret edeceği dolayısı ile aylar önce hazırlıklara başlamış, gerekli talimatlar verilerek yol güzergâhı onun için uygun hale getirilmiş ve emniyet tedbirleri alınmıştır.(BCA, 03 10 69 457 19) Yaklaşık iki hafta olarak planlanan ziyaret 27 gün sürmüştür.(Akşin, 1991:196)

İran Şah'ı Türkiye sınırından itibaren yakından takip edilmiş, Kars ve Erzurum'a girerken 21 pare top atışı ile karşılanmış,(Gerede, 1952:284) Kars'ta sivil asker tezahürat yapmış, yediği yemeklerden uyuma düzenine kadar yol güzergâhı buyunca dikkat edilmiştir.(BCA, 030 10 200 367 3) Ankara'da 16 Haziran 1934 tarihinde Çankaya Köşkünde Atatürk tarafından İran Şah'ı Rıza Pehlevi onuruna yemek verilmiş ve burada Atatürk yapmış olduğu konuşmada özetle; Türk-İran ilişkilerinin tarihi incelendiği zaman birbirleri ile dostluktan uzaklaştıkları zaman zor duruma düştükleri, birbirleri ile dostluk kurdukları zaman iki milletinde huzur ve refah bulduğu, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İran'ın dostluğunu temel aldığı, İran'ın da böyle algılaması sonucunda önemli bir ilişkinin oluştuğunu, iki kardeş milletin bu ziyaret ile medeniyet için insanlık için sevinilecek önemli bir olay olduğunu ifade etmiş ve Rıza Şah Pehlevi'ye hitaben "Dost ve Kardeş Milletin Büyük Hükümdarı" ifadesini kullanmıştır. (Atatürk, 1997:320) Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti sırasında Şah için bestelenen "Özsoy Operası" sahnelenmiştir.(Akdevelioğlu, 2001:359)

İran Şah'ı Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti dolayısı ile İran Meclisi bir telgraf göndermiştir. Telgraf İran Meclis Başkanı Dadger imzalı olarak gönderilmiştir. Telgrafta, TBMM'den İran Meclisine gönderilen telgraf büyük alkışlar arasında okunduğunu, Şah Pehlevi'ye Türkiye'de gösterilen misafirperverlikten çok memnun olduklarını belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4, C.23:261)

İran Şah'ının Türkiye ziyareti sonrası iki ülke ilişkilerinde ciddi bir gelişme yaşanmıştır. 1934 yılında Milletler Cemiyeti Konseyi üyeliğine aday olan İran, Türkiye'nin de aday olması dolayısı ile Türkiye lehine çekilmiştir.(Akdevelioğlu, 2001:359) 1934 yılında İran'da erkekler için kılık kıyafet devrimi yapılmıştır.(Furon, 1943:182) İran ile Türkiye arasında 1933-1934 yıllarında ticaret hacmi 20.320000 Riyaldır.(Furon, 1943:213-215) 1935 yılında Türkiye Ordu

Müfettişi Orgeneral Fahrettin Paşa İran'a gitmiştir.(BCA, 030 10 200 362 14) 2 Ekim 1935 tarihinde Türkiye, İran ve Irak arasında Cenevre'de üçlü bir antlaşma paraf edilmiştir. Bu antlaşmaya daha sonra Afganistan'da katılmıştır.(Gönlübol-Sar, 1997:108) Bu anlaşma ile bölge ülkeleri emperyalist girişimlere karşı ortak tavır sergilemişlerdir. İran ile Türkiye arasında 1934-1935 yıllarında ticaret hacmi 11.563000 Riyaldır.(Furon, 1943:213-215) 10 Haziran 1935 tarihinde TBMM'de Türkiye İran arasında 5 Kasım 1932 tarihinde imzalanan Emniyet, Tarafsızlık ve İktisadi İşbirliği Antlaşması onaylanmıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.5, C.4:93) 1936 yılı içerisinde Türkiye-İran ilişkilerinin daha da geliştirilmesi amacıyla haberleşme imkanlarının artırılması için İran transit yolu ve Trabzon-Erzurum, İran arasında telefon ağının oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır.(BCA,10 71 464 27) Ayrıca 24 Ağustos 1936 tarihli yazıdan anlaşıldığı üzere Sivas-Erzurum şimendifer hattının yapımı, Trabzon Limanının inşası ve İran transit yolunun eski tarihi hattına çevrilmesi için gerekli kararlar alınmış ve çalışmalara başlanmıştır.(BCA, 030 10 71 465 1) İran, Türkiye'yi her yönden bir rol model olarak görmüştür. Örneğin 1936 yılında İran'da kadınlar için kıyafet devrimi yapılmış, sinema ve kafelerdeki cinsiyet ayrımı da ortadan kaldırılmıştır.(Furon, 1943:182) İran ile Türkiye arasında 1935-1936 yıllarında ticaret hacmi 10.757000 Riyaldır.(Furon, 1943:213-215) Türk-İran ilişkilerinde 1937 yılı çok önemli bir yıl olmuştur. İki ülke arasında birçok antlaşma imzalanmıştır. Bunlar; "Suçluların İadesi ve Adli Müzaheret Antlaşması"(BCA, 030 18 01 02 75 42 12), "Havai Seyr-i Sefer Antlaşması"(BCA, 030 18 01 02 75 42 10), "Müzaheret Adliye Antlaşması"(BCA, 030 18 01 02 75 42 5), "Sınır Sorunlarının Emniyeti ve İhtilafların Çözümü Antlaşması"(BCA, 030 18 01 02 75 42 8), "İkamet Antlaşması"(BCA, 030 18 01 02 75 42 1), "Türk-İran Gümrük Faaliyetlerini Düzenleyen Antlaşma"(BCA, 030 18 01 02 75 41 19), Türkiye, Afganistan, İran ve Irak arasında imzalanan "Ademi Tecavüz Muahedenamesi"(BCA;

030 18 01 02 80 98 13), “Veterinerlik İşleri Anlaşması”, “Trabzon Tebriz Transit Yolu Antlaşmaları” ile Türk-İran ilişkilerinde önemli adımlar atılmıştır.(Akşin, 1991:196) Ayrıca 1937 yılı içerisinde Trakya’da yapılan askeri tatbikata İran da davet edilerek Türk-İran ilişkilerine bir boyut daha kazandırılmıştır.(BCA, 03 10 48 308 7) Türkiye-İran arasında ulaşımı kolaylaştırmak için de demiryolu ulaşımı gündeme gelmiştir. İran Hükümeti’nin Türkiye-Azerbaycan ve İran’ın Kotur bölgesine uzanan bir demiryolu ulaşım talebi olmuştur.(BCA, 030 10 151 71 15)

14 Mart 1937 tarihinde Tahran’da İran Dışişleri Bakanı ve Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray tarafından imzalanan Türkiye-İran Sınır Bölgesinin Güvenliği ve Sınırdan Çıkacak Anlaşmazlıkların Çözümüne İlişkin Antlaşma çerçevesinde sınırın iki tarafında 50 şer kilometrelik bir bölgede birbirlerine zarar veren olay ve uyuşmazlıkların önce kaymakamlar sonra valiler marifeti ile ve en nihayetinde onların üstünde yetkiye sahip kurulacak “Sınır Yüksek Komisyonu” tarafından çözülmesi karara bağlanmıştır.(Soysal, 2000:431) 28 Nisan 1937 tarihinde TBMM’de Trabzon-İran yolu üzerinde otobüs, kamyon ve otomobil işletmesi hakkında kanun kabul edilmiştir. Bununla Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Muş, Ağrı ve kısmen Kars’ın faydalanacağı belirtilmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.5, C.17:146-148) 27 Mayıs 1937 tarihinde yapılan antlaşma ile de, Ağrı Dağı tümüyle Türk tarafında kalacak buna karşılık, İran’a Kotur Bölgesi’ne yakın bir kısım arazi verilecektir. Bu şekilde sınırda yaşanan Kürt aşiretlerinin anlaşmazlıkları çözülmeye çalışılmıştır.(Akdevelioğlu, 2001:363)

8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanan “Sadabat Paketi” ile Türkiye İran, Irak ve Afganistan hattında önemli bir ittifak meydana getirilmiştir. Temelinde ülkelerin birbirlerinin sınırlarına ve düzenlerine saygı ve eşitlik esasına dayanan bu antlaşma ile antlaşmayı imzalayan devletler, bölgeye yönelecek emperyalist

güçlere karşı ortak hareket etme konusunda anlaşmışlardır. İran Dışişleri Bakanı 21 Ekim 1937 tarihinde Türkiye'yi ziyaret ederek 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmıştır.(Arafat, 2012:217)

1938 yılı başlarında İran'dan sebze ithalatına da izin verilmiştir.(BCA, 03 18 01 02 82 15 16) 17 Ocak 1938 tarihinde daha önce imzalanmış olan Sınır Düzeltme Antlaşması TBMM'de onaylanmıştır.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.V, C.22:158-159) 27 Mayıs 1938 tarihinde TBMM'de Kütahya Milletvekili Besim Atalay, yaptığı konuşmada, özellikle Doğu ile medeniyet yolunda el ele verildiğini, Afganistan ve İran ile yapılan işbirliği neticesinde önemli başarılar elde edileceğini belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.V, C.25:263) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 22 Haziran 1938 tarihinde, TBMM'de yaptığı konuşmada, Türkiye ve İran arasında yapılan anlaşma ile birbirleri aleyhinde davranışta bulunmayacağını kabul ettiklerini, Asya'yı müşterek bir kardeşlik vatani haline getireceklerini, ayrıca bölgede bulunan Arap devletleri ile de kardeşlik ilişkisi kurulacağını ifade etmiş, Irak, Suriye, Mısır, Hicaz ve Yemen gibi devletlerin de isimlerini belirterek bu dostluğun bu devletlerle de devam edeceğini ifade etmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi, D.V, C.26:254-255) Görüldüğü üzere Atatürk dönemi Türkiye-İran ilişkileri her şeye rağmen çok yönlü olarak devam etmiştir.

İnönü Dönemi Türkiye-İran İlişkileri

Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde vefatı ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na İsmet İnönü seçilmiştir. İsmet İnönü, Türk Dış Politikası açısından Atatürk döneminde sürdürülen bağımsız ve kendi ekseninde bölgede ve dünyada barışçıl politika güden Türk Devleti görünümünden, büyük devletlere dayanan ve onların güçlerini hesaba katarak dış politika geliştiren yani denge politikası güden bu neden ile emperyalist devletler ile de yakın ilişki içerisinde olan bir anlayışını Türk Dış politikasına hâkim kılmıştır. Bu çerçevede daha 1939 yılı başlarından

itibaren İngiltere, Fransa gibi devletler ile ittifak görüşmeleri başlamış ayrıca Rusya ve Almanya da memnun edilmeye çalışılmıştır. Elbette bölge ülkeleri ile ilişkiler devam etse de artık emperyalist ülkelerin bölgede etkinlik kazanmaları eski yaklaşımların gerilerde kalmasına neden olmuştur. İran Devleti'nin Trabzon ve Adapazarı'nda Konsolosluk açma talebi 12 Kasım 1938 tarihinde cevaplanmıştır. Verilen cevapta, Tebriz'de Türk Konsolosluğu açılması karşılığında Trabzon'da İran Konsolosluğu açılabilir.(Çete, 2007:50) denilmiştir.19 Aralık 1938 tarihinde TBMM'de İran Meclis Başkanı tarafından Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü dolayısıyla gönderilen nutuk okunmuştur. Nutukta özetle; Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük reisi Atatürk'ün ölümü Türkiye'yi nasıl üzmüşse, İran'da da baştan başa sonsuz ve görülmemiş bir üzüntüye neden olmuştur. Bu eşsiz devlet adamı İran'da daima memnuniyet ile anılacaktır. Türkler'in ve onların dostlarının yüreğinde daima yaşayacaktır. Türkiye ve İran devlet başkanlarının imzalamış olduğu Sadabat Paktı'nın samimi ve iyi niyetli bir şekilde devam edeceğini ifade edilmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi D.V, C.28:70-71) 1939 yılında Türkiye'nin İran Büyükelçiliğine Suat Davaz'ı ataması İran Şah'ı Rıza Pehlevi tarafından hoş karşılanmamış ve bunun İngiltere'nin güdümü ile yapıldığını düşünmüştür.(Akdevelioğlu, 2001:359) Böylece Türk-İran ilişkileri artık emperyal devletlerin istekleri doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Türkiye'de meydana gelen deprem felaketi dolayısıyla İran Meclis Başkanlığı tarafından taziye telgrafı gönderilmiş, bu telgraf 3 Ocak 1940 tarihinde okunmuştur. Telgrafta özetle İran milletinin kardeş ve dost Türk milletinin üzüntülerini paylaştıklarını ifade edilmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi, D.6,C.8:2) 28 Mayıs 1940 tarihinde TBMM'de Gümrük Bakanı Raif Karadeniz tarafında yapılan konuşmada İran sınırında yaşanan kaçakçılığın yok denecek kadar azaldığı ifade edilmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.6,C.11:317) 14 Haziran 1940 tarihinde başbakanlığa yazılan yazıdan anlaşılacağı üzere bu dönemde de İran'dan Türkiye'ye 74

kişinin sığınmak için müracaat ettikleri görülmektedir.(BCA,030 10 116 811 18) Türk-İran sınırında 1940 yılı itibari ile bir takım sorunların baş gösterdiği ve bu neden ile Genelkurmay Başkanlığı'nın Türk-İran sınırında bir takım düzenlemeler yapılmasını istediği görülmüştür. Bunlar; İran sınırında Helene, Bajirge, Hanasor, Heratil, Harapsorik, Şehsilo ve Hangediği mevkiilerinde gümrük, dahiliye, sıhhat, içtimai muavenet ve ziraat vekaletlerince birer memur bulundurulması istenmiştir.(BCA, 030 10 22 439 5) Yaklaşık 450 km olan Türk-İran sınırında II. Dünya savaşı boyunca İran'da yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal istikrarsızlık nedeniyle emperyalist devletlerinde etkisi ile yeniden kargaşalı bir görünüme bürünmüştür.(İzzeti, 2005:69)

1941 yılında İran toprakları İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmiştir. Bu işgale daha sonra Amerika Birleşik Devletleri de katılmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1941 tarihinde meclisteki konuşmasında İran'ın işgal edildiğinden bahsederek bölge için bir faciyanın yaşandığını belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.4,C.21:3) Rıza Şah Pehlevi de devlet başkanlığı görevini oğlu Muhammet Rıza'ya devretmiştir.(Saray, 1999:122) İran'ın yeni devlet başkanı Muhammed Rıza Şah, ordunun üzerinde söz sahibi olmak kaydıyla devletin bütün bürokratik ve idari mekanizmasının kontrolünü ABD ve İngiltere'ye bırakmıştır. Bu durum 1953 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir.(Abrahamian, 2011:132) 27 Ağustos 1941 tarihli yazıdan anlaşılacağı üzere 1941 yılında da İran'dan Türkiye'ye sığınma talepleri devam etmiştir. Bu dönemde sığınmak isteyenler arasında askerler de bulunmaktadır.(BCA, 030 10 55 366 3)

1943 yılında İran ile ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla Trabzon-İran transit yolu inşaatına başlanmıştır.(BCA, 030 11 162 19 5) 10 Temmuz 1943 tarihinde 100 kadar silahlı eşkıya Van'ın Başkale ilçesinde bir kısım hayvanları alarak İran'a kaçmaya çalışmış ancak Jandarma müdahale etmiş ve çatışma çıkmış, 1 şehit ve 1 yaralı

verilmiştir. Yine 28-29 Ekim 1943 tarihinde 250 kadar İranlı eşkıya Yüksekova'ya bağlı Dilezi Köyü'ne saldırmışlar, 1500 koyunu İran'a kaçırmaya çalışmışlar, yapılan müdahalede bir kısmı kurtarılsa da önemli bir kısmını kaçırmışlardır. 13-14 Kasım 1943 tarihinde de Yüksekova'nın Lenba Köyü'nü basan İranlı eşkıyalar 300 kadar koyunu kaçırmışlardır. 30 Kasım 1943 tarihinde İranlı eşkıyalar bu sefer Doğu Beyazıt'ın Kızılkaya ve Zorova Köylerini basmışlar ve 2500 koyun, 350 sığır ve 85 atı gasp etmişler ve silahlı çatışmalar yaşanmıştır.(BCA, 030 10 105 686 51)

Eylül 1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nın Başbakanlığa gönderdiği yazı ile İran Türklerinden 112 kişinin Türkiye'de okuması için kabile kabile Türkiye'ye getirileceği belirtilmiştir. Bu öğrencilerin son kafilesi 5 Aralık 1944 tarihinde Türkiye'ye getirilmiş ve okullara yerleştirilmiştir. Bu öğrencilerin isimlerini vermek istiyorum. Bunlar;

Nasreddin Şeyhülislam	Hilal Pesiyani
Ferruh Tahrançi	Feridun Feriver
Mehmet Kirmançi	Behruz Terbiyet
Hüsrev Areste	Nazım Nesimen Kanbarzade
İskender Nasırbegli	Mir Mehdi Edip Sultani
Huşenk Pizişkniya	Turfan Urfi Gencei
Keyumers Berziger	Ebul Kasım Tafazzuli
Murtaza Magoze	Ahmed Ziyai
Perviz Tahirzade Behzat	Huşenk Teceddüd
Bayan Tamara Kengerli	Siruz Nezda
FiruzAlizade	Mehmet Hasan Lütfü Tebrizi
Hüsrev Hirbud	Fetullah Şeyhülislam
İreç Muazzi	Bayan Meryem Azertaş
EbulfethNeyrumendRad	Büyük Billuri
PervizSefiniya	Said Nesafet
Tuğrul Azer	Hadi Şifaiye
Orhan Sadiki	FiruzFiyuzat
Ahmed Furug	Hüseyin Kasımlu
Cebbar Hüseyinzade	Hüseyin Settarzade Tütüncü
Mecid Ferhuş	Hüseyin Ali Kazimi
Abdülali Cihanşahi	Hayrullah Aceri

Ali Ekber Emîni	Ali Ekber TakiburMilani
Abbas Ali Mehrami K��ebagi	İbrahim Hariri
AnuŐirevan Vekili	Mehdi Őahsi Alizade
Mehmed Ali Alizade Nuraniyan	Abdusamed Gülistan
Ferruh Vahid	BahaddiSafavi
Semin Bah�eban	Rıza Salihzade
Abbas S�heyli TefriŐi	Hamit Mutki
GulemaliS�heyli	Mahmut Kadimi Nevan
Behmen Sultanzade	DaryuŐKupal
Sultan Said Ahmedi	SirusKupal
Cafer M�hezzib	GulamaniRasiMehdizade
Hüseyin Nasuhi Tahrani	Hüseyin Fikret KozanlıoĐlu
Ahmed Ali Emin Sadri	ReŐit Beylerbeyi
Yusuf Ehrablu	Rıza Milani
Gulam Rıza Cemilzade	Hüseyin Aydın
Gulam Rıza Rehberi	Cihangir Hacıyani
Ferudun Serkeri	Ferruh Hasanpur
Muhsin Ahavan Leylabadi	İbrahim Dehkan
Hasan Ahmet Niya	Emir Halil Yahyavi
Ali Ekber Kazimi	Bayan İran Hasanlı
Mehmet Rıza Muhsinzade	Habib G�zegani
Bayan Ferzane Sahihi	Ferit Ahundzade
Bayan Hamide Nutki	Fazlullah Zulkadr
Hasan Lıkvani	Hamit Ebulfethi
İbrahim Haydari	Ferudun Fahhari
Celal Mir Baba	Mehmet Rızai Mutemedi
Ali Firuzguhi	Abdülali Cihanşahi
Aziz Sadi	Zaman Zamani
Cevad Heyet	Nasır AfŐar
Necdeddin Hacızade	Murtaza Namidar,
Mir Seccad Sacidi	Sirus Gülistan
Mesud Vahdet	Beliyullah Sacidi
İbrahim Halil Tevfik	Mustafa Sadri Fahuri
Mir Murtaza Nizameddin	Fettah Alevi
Ahmed Enzabi	Abbas Kules Emir Muhtari
Hidayet Hakani	

(BCA, 030 10 143 21 16)

23 Mayıs 1944 tarihinde Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, mecliste yaptığı konuşmada Safevi Devleti'nin Türk olduğunu, Yavuz Divanı'nın Farsça iken, Şah İsmail Divanı'nın Türkçe olduğunu, Safevi ordusunun tamamının Türk olduğunu, adının İran ve Fars Devleti değil, Türkmeniyye ve Kızılbaşıyye diye geçtiğini, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sorunun Türkler'in birbirleri arasındaki sorunu olduğunu belirtmiş ve Türk ulusçuluğuna riayet edilmesini istemiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.7,C.10:184) İran'da İngiliz ve Amerikan kontrolünün devam ettiği dönemde, Seyid Cafer Pişavari önderliğinde 21 Mart 1945 tarihinde Tebriz merkez olmak üzere Güney Azerbaycan'da muhtar Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmiştir.(Arazoğlu, 2000:127) Bu dönemde Güney Azerbaycan'da Milli Hükümetin aldığı karar gereğince devletin resmi dilinin Azerbaycan Türkçesi olmasına karar verilmiştir. Mahkemeler ve bütün resmi kurumların uygulamada Azerbaycan Türkçesi ile işlem yapması kabul edilmiştir.(Hesenli, 1999:76) İlk ve orta öğretimde Türkçe eğitim veren okullar açılmış, Tebriz'de bir üniversite kurulmuş ve toprak reformu yapılmıştır. Ancak Stalin'in talimatı ile Rus orduları Muhtar Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne müdahale etmiş ve 25 bin Azerbaycan Türk'ü katledilerek 1947 yılında Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son verilmiştir. Pişavari de Bakü'den Şamahya giderken 11 Eylül 1947 tarihinde ilginç bir yol kazasında ölmüştür.(Arazoğlu, 2000:127) Pişavari'nin kurmuş olduğu Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ortadan kaldırıldıktan sonra merkezi Tahran'da olmak üzere illerde oluşturulan istihbarat komisyonu vasıtasıyla bağımsızlık mücadelesine şu yada bu şekilde karışan kişiler tespit edilmiş ve Güney Azerbaycan şehirlerinden 6 bin, Tahran'dan 3 bin kişi tutuklanmıştır. Bunların tamamına yakını Azerbaycan Türk'üdür.(Tağıyeva-Rahimli-Bayramzade, 2000:270)

Bu arada Pişavari'nin başkanlığında kurulan Güney Azerbaycan Muhtar Cumhuriyeti Milli Meclisi zor döneminde gizli bir toplantı yaparak Türkiye ile görüşülmesi üzerinde durmuş ve

Türkiye Cumhuriyeti Yönetimine 3 farklı öneri götürme kararı almıştır. Bunlar; Güney Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak edilmesi, İlhak gerçekleşmeyecekse, Güney Azerbaycan'da bağımsızlığın ilan edilmesi ve Türkiye'nin desteğinin talep edilmesi ya da Türkiye'nin bu iki seçeneğe olumlu yaklaşmaması durumunda, İran Devleti bütünlüğü içerisinde kalınması üzerinde durulmuştur. Bu teklifleri görüşmek üzere Türkiye'ye bir heyet gönderilmiş ancak heyet uzun bir uğraşıya rağmen Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşmemiştir.(Kafkasyalı, 2010:87) Bu şekilde Güney Azerbaycan'da filizlenen devlet girişimi ortadan kaldırılmıştır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gerek 1 Kasım 1946 tarihinde TBMM 'nin açılışında yaptığı konuşmada dost ve kardeş İran'ın maruz kaldığı güçlükleri yenerek, yakın gelecekte geçmişteki huzuruna kavuşmasını temenni ederim demiş,(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8,C.2:4) gerekse 1 Kasım 1947 tarihinde TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada Türkiye-İran ilişkilerine değinerek, dost ve kardeş İran ile Türkiye'nin ilişkilerinin karşılıklı anlayış ve ahenk havası içerisinde geçtiğini belirtmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8, C.7:4) Bu tavrı ile de resmi ilişkileri öne çıkarmıştır. 6 Şubat 1948 tarihinde mecliste yapılan görüşmelerde Manisa Milletvekili Muammer Alakant, İran'da 7-8 milyon ton civarında petrol ve ürünlerinin üretildiğini, Türkiye'de yetiştirilen tarım ürünleri ile bunların değiştirilme imkanının bulunduğunu ifade etmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8,C.10:47) Bu şekilde ticari ilişkilerin geliştirilebileceğinin üzerinde durulmuştur. TBMM Başkanı Kazım Karabekir'in ölümü dolayısıyla, İran Meclis Başkanlığı'ndan gelen demeç, 18 Şubat 1948 tarihinde Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak tarafından meclise sunulmuştur. Demeçte; "İran Meclis Başkanı Rıza Hikmet'in 1 Şubat 1948 tarihinde İran Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmasında. İran'ın dostu ve komşusu olan Türkiye'ye İstiklal savaşı boyunca büyük hizmetleri olmuş, Türkiye'nin milli kahramanlarından ve hürriyetçi devlet adamlarından Kazım

Karabekir'in ölümünden İran parlamentosu büyük üzüntü duymuş ve TBMM'ye taziyelerini sunmuştur" ifadelerine yer verilmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi, D.8, C.10:247)

Dışişleri Bakanı Vekili Tahsin Bekir Balta, 12 Kasım 1948 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Konsey üyeliğini kaybetmesi ile ilgili eleştirilere cevap vererek, Türkiye'nin bu üyelik için İran'ın aday olmasını beklediğini, hatta BM'deki daimi delegelerimize İran'ı desteklemeleri talimatı verildiğini ancak daha sonra Arap Birliği'nin Mısır'ı öne sürmesi üzerine, Türkiye'nin aday olduğunu ve 23 oy aldığını, hiç bir hazırlık yapılmadan birden bire gelişen bu olayda Türkiye'nin almış olduğu 23 oyun, uluslararası toplumda Türkiye'nin önemli bir yere sahip olduğunu göstermiştir. şeklinde ifadelerde bulunmuştur.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8,C.13:89) Türkiye-İran ilişkileri gerek İran'ın 1941 yılında işgal edilmesi gerekse savaş şartları dolayısı ile 1949 yılına kadar ciddi bir gelişme göstermemiş ancak 1949 yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun İran'a büyükelçi(Akdevelioğlu, 2001:649) olarak atanmasından sonra gelişmeye başlamıştır. 1 Kasım 1949 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İran Devleti ile samimi münasebetlerin devam ettiğini dostluğun daha verimli olması için çaba sarf edildiğini söylemiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8, C.21:9) 14 Aralık 1949 tarihinde Van Milletvekili Muzaffer Koçak İran sınırında yapılmakta olan soygunculuk ve talanın önlenmesi için, ne gibi önlemler alındığını, İçişleri Bakanı Emin Erişirgil'e sormuştur. İçişleri Bakanı Erişirgil de vermiş olduğu cevabında, İran'dan gelerek ülkemizde çapulculuk yapıldığının doğru olduğunu emniyet tedbirlerinin artırıldığını ancak İran ve Irak'ta hükümet olmadığından ya da zayıf olduğundan bu durumun tamamen önlenemediğini dile getirmiştir.(TBMM Zabıt Ceridesi, D.8,C.22: 212-213) 22 Şubat 1950 tarihinde Van milletvekili İbrahim Aras, mecliste bir konuşma yaparak Başkale, Şemdinli, Yüksekova ve Özalp'ta bulunan gümrük kapılarının açılmasını istemiş, bu yolla Türkiye ve İran arasındaki

ithalat ve ihracatın geliŖeceđini özellikle koyun ihracatına izin verilmesinin gerektiğini belirtmiŖtir. (TBMM Zabıt Ceridesi, D.8,C.24:1024) 14 Mayıs 1950 tarihinde sona eren tek parti döneminde II. Dünya savaŖının getirdiği zorluklar ve İran'ın fiilen kontrol altında olması dolayısı ile Ŗartların izin verdiği lde yine de kesintisiz olarak Türk-İran iliŖkileri devam etmiŖtir.

Sonuç

Tek parti dönemi Türk-İran iliŖkileri iki ülkenin kendi politikalarını uygulayabildikleri dönemde her türlü olumsuzluğa rağmen son derece samimi bir anlayıŖta geliŖme gstermiŖtir. Özellikle İran'da bulunan petrol dolayısı ile gerek İngiltere gerek Amerika BirleŖik Devletleri ve gerekse Rusya gibi emperyalist ülkelerin ilgi odağı olmuŖ ve onların orada etkili olabilmek için uyguladıkları politikalar İran'ı zayıflatığı gibi komŖularından da İran'ı koparmıŖtır. Türkiye'de Atatürk sonrası uygulanan politika gereğince de emperyalist ülkelerle olan iŖbirliđi Türkiye'nin bölge ülkeleri üzerindeki nüfuzunu zayıflatmıŖ ve bölge lkelerinin Türkiye'ye Ŗüpheli yaklaŖımları grlmŖtir. Temelde Türkiye ile İran halkı milliyet merkezli konu ya yaklaŖmaları ve birbirlerinin aleyhindeki ittifaklarda yer almamaları durumunda iki ülke iliŖkilerinin bozulması için hiçbir neden bulunmamaktadır. İran'da yaŖayan ve sayısı 30 milyondan fazla olan Türk nüfusu da iki ülke arasındaki iliŖkilerin geliŖmesinde önemli rol oynayabilir.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

1- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030 10 105 684 27.

BCA, 030 10 105 686 51.

BCA, 030 10 112 753 14.

BCA, 030 10 112 755 9.

BCA, 030 10 112 761 3.

BCA, 030 10 116 808 17.

BCA, 030 10 116 811 18.

BCA, 030 10 127 912 14.

BCA, 030 10 127 912 25.

BCA, 030 10 128 915 43.

BCA, 030 10 143 21 16.

BCA, 030 10 151 71 15.

BCA, 030 10 162 195.

BCA, 030 10 200 362 14.

BCA, 030 10 200 367 3.

BCA, 030 10 22 439 5.

BCA, 030 10 230 547 9.

BCA, 030 10 48 308 7.

BCA, 030 10 55 366 3.

BCA, 030 10 69 457 19.

BCA, 030 10 71 464 27.
BCA, 030 10 71 465 1.
BCA, 030 10 81 530 191.
BCA, 030 10 83 549 16.
BCA, 030 10 83 549 3.
BCA, 030 10 89 592 3.
BCA, 030 18 01 02 31 68 12.
BCA, 030 18 01 02 12 45 18.
BCA, 030 18 01 02 28 37 8.
BCA, 030 18 01 02 31 67 18.
BCA, 030 18 01 02 31 70 3.
BCA, 030 18 01 02 6 56 6.
BCA, 030 18 01 02 64 36 15.
BCA, 030 18 01 02 75 41 19.
BCA, 030 18 01 02 75 42 1.
BCA, 030 18 01 02 75 42 10.
BCA, 030 18 01 02 75 42 12.
BCA, 030 18 01 02 75 42 5.
BCA, 030 18 01 02 75 42 8.
BCA, 030 18 01 02 80 98 13.
BCA, 030 18 01 02 82 15 16.
BCA, 030 18 01 27 26 11.

2- Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi D.1	C.28.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 2	C.3.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 2	C.7.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 2	C.25.
TBMM Zabıt Ceridesi D.2	C.27.
TBMM Zabıt Ceridesi D.3	C.5.
TBMM Zabıt Ceridesi D.3	C.43.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 4	C.5.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 4	C.9.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 4	C.19.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 4	C.23.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 5	C.4.
TBMM Zabıt Ceridesi D.5	C.17.
TBMM Zabıt Ceridesi D.5	C.22.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 5	C.25.
TBMM Zabıt Ceridesi D.5	C.26.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 5	C.28.
TBMM Zabıt Ceridesi D.6	C.8.
TBMM Zabıt Ceridesi D.6	C.11.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 4	C.21.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 7	C.10.
TBMM Zabıt Ceridesi D. 8	C.2.
TBMM Zabıt Ceridesi D.8	C.7.

TBMM Zabıt Ceridesi D. 8 C.21.

TBMM Zabıt Ceridesi D.8 C.22.

TBMM Zabıt Ceridesi D.8 C.24.

TBMM Zabıt Ceridesi D.8 C. 13.

TBMM Zabıt Ceridesi D.8 C. 10.

Tetkik Eserler

Abrahamian, Ervand(2011), **Modern İnan Tarihi**(Çev:Dilek Şendil), İstanbul.

Akdevelioğlu, Atay(2001) “İnanla İlişkiler”**Türk Dış Politikası**(Ed:Baskın Oran), İstanbul.

Akdevelioğlu, Atay(2001) “Ortadođu İle İlişkiler”**Türk Dış Politikası**(Ed:Baskın Oran), İstanbul.

Akşin Aptülaha(1991) **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara.

Arafat, Muhammet(2012), “Doğu Ülkeleri İle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**(Ed: Haydar Çakmak), Ankara.

Arazoğlu, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü.

Arı, Tayyar(2007), **Irak, İnan, ABD ve Petrol**, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir(1989), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara.

Atatürk, Mustafa Kemal(1997), **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara.

Bağcı, Hüseyin-Sinkaya, Bayram(2005), “Türk İnan İlişkileri Güvenlik Perspektifinde Bir Deđerlendirme”, **4. Türkiye İnan İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul.

Cronn, Stephanie(2007), “Yukarıda Reform Aşağıda Direniş İnan’da Yeni Düzen ve Muhalifleri(1927-1929)”, **Devlet ve Medeniyet**

Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet(Der: TourajAtabaki), (Çev: Serhan Afacan), İstanbul.

Çeçen, Anıl(2005), “Türkiye'nin B Planı: Merkezi Devlet Birliği”, **4. Türkiye İran İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul.

Çete, Mehmet(2007), **Türk İran İlişkileri**, Sakarya.

Çetinsaya, Gökhan(2016), “Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1919-1925),(**Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.** Tarihi:020.02.2016)

Furon, Raymond(1943), **İran** (Çev:Galip Kemali Söylemezoğlu), Ankara.

Garthwarte, Gener G.(2007), **İran Tarihi**(Çev: Fethi Aytuna), İstanbul.

Genelkurmay Başkanlığı(1976), **Tarihte Türk İran İlişkileri**, Ankara.

Gerede, Hüsrev(1952), **Siyasi Hatıralarım I İran**, İstanbul.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem(1997), **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, Ankara.

Gürakar, Tolga(2012), **Türkiye ve İran**, İstanbul.

Hakyemez, Cemil(2014), **Osmanlı-İran İlişkileri ve Sunni Şii İttifakı**, İstanbul.

Hesenli, Cemil(1999), **Güney Azerbaycan**, Bakü.

İzzeti, İzzetullah(2005), **İran ve Bölge Jeopolitiği**, (Çev:Hakkı Uygur), İstanbul.

Kajbaf, Ali Ekber(2005), “İran İle Türkiye İlişkilerinde Kavmiyet ve Küreselleşme”, **4. Türkiye İran İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul.

Karatay, Osman(2003), **İran İle Turan**, Ankara.

Kaya, Mehmet(2004), **Türk-İran İlişkiler**(1923-1938), Elazığ.

Saray, Mehmet(1999) **Türk-İran İlişkileri**, Ankara.

Soysal, İsmail(2000), **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I**, Ankara.

Tağryeva, Şövkət-Rahimli, Ekrem-Bayramzade, Samed(2000), Güney Azerbaycan, Bakü.

Yalçın, Semih(2007), **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Ankara.